

راهبردهای یاددهی - یادگیری

هدایت اسلامی، هدایتی برای رشد و تعالی همه ابعاد وجودی و گرایش‌های فطری است و در شخصیت یکپارچه آدمی تحقق می‌یابد. تنوع موضوعات دینی که شامل موضوعات اعتقادی، اخلاقی، عرفانی، رفتار و آداب، سلوک عبادی و برنامه‌های اجتماعی است، از یک طرف ساحت‌های وجودی انسان و از طرف دیگر، تنوعی در روش‌ها ایجاد می‌کند که در آموزش‌های دیگر کمتر می‌توان سراغ آن را گرفت اما از آنجا که هدف تعلیم و تربیت «رشد» انسان است و رشد او جز از طریق تلاش و کوشش خود او میسر نیست، رویکرد جهت‌دهنده به همه روش‌ها، «رویکرد فعال» است. انتخاب این رویکرد تعلیمی و تربیتی با رویکرد انتخاب شده در درس، یعنی «رویکرد فطرت‌گرا»، هماهنگ و متناسب است. در این رویکرد، مخاطب با مجموعه توانایی‌ها، استعدادها و گرایش‌ها، مهارت‌ها و ویژگی‌های شخصی خود حضور دارد و از همه آن‌ها در جهت کمال خود بهره می‌برد.

موضوعات و مفاهیم اساسی برنامه:

برنامه درسی «اخلاق اسلامی» در طول یک برنامه سه‌ساله، اهداف زیر را در قالب یک جلسه یک ساعته در هفته، از سال دهم تا دوازدهم دنبال می‌کند:

- آشنایی با تعریف علم اخلاق و غایت سلوک اخلاقی؛
- آشنایی با مطلق بودن و ضرورت حسن فعلی و فاعلی در اخلاقی بودن اعمال؛
- آشنایی با رابطه جهان‌بینی و خودشناسی با اخلاق؛
- شناخت برگزیدگان الهی به‌عنوان اسوه در سلوک اخلاقی؛
- آشنایی با مباحث اخلاقی پایه، در قلمرو روابط انسان با خدا، خود، و سایرین؛
- آشنایی با مهم‌ترین موانع سلوک اخلاقی و کیفیت رفع آن؛
- شناخت آداب و رفتار اسلامی در صحنه‌های گوناگون زندگی فردی و اجتماعی.

پراکندگی تقریبی موضوعات و مفاهیم در کتاب‌های سه پایه

جدول ۱

سیر ارائه محتوا در برنامه درسی اخلاق اسلامی

از آنجا که میان محتوا و مطالب کتاب‌های اخلاق، ارتباط و به هم پیوستگی خاصی وجود دارد، ضروری است همکاران محترم هنگام تدریس یک کتاب، از محتوای ارائه شده در کتاب‌های پیشین و پیش‌دانسته‌های دانش‌آموزان در این خصوص آگاهی کافی داشته باشند.

اخلاق اسلامی

معرفی برنامه درسی و کتاب‌های اخلاق اسلامی

رشته علوم و معارف اسلامی

دکتر فریال آمار

کارشناس دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی

اشاره

«اخلاق» علم است، موضوع، محمول، دلیل و برهان دارد و اگر کسی بخواهد متخلق شود، باید مظهر «هو الخالق» باشد. علم اخلاق از فقه و اصول، اگر مشکل‌تر و علمی‌تر نباشد، آسان‌تر نیست. روح، مجرد روح، شئون روح، سود و زیان روح، ابدی بودن روح، توانمندی روح، و مظهر «هو الخالق» بودن روح را ثابت کردن، کار آسانی نیست. لذا مسئله اخلاق اولین مسئله و پیچیده‌ترین مسئله ماست. اگر خواستیم برهان اقامه کنیم، دلیل‌های خوب هست؛ ولی با برهان هرگز کام کسی شیرین نمی‌شود. ممکن است استادی در کلاس زنبور عسل، کندوسازی، گل‌های عسلی و خود عسل را برای دانشجویان تشریح کند و آن‌ها هم کاملاً بفهمند که این‌ها چیستند، اما کام آن‌ها شیرین نمی‌شود. با تدریس کندوداری کام کسی شیرین نمی‌شود. همچنین، با تدریس فقه، اصول، فلسفه، کلام و اخلاق، انسان حاصل نمی‌شود. این را ما باید بسازیم، اصلاً اخلاق برای همین است که انسان خلق کند. این خلق همان خلقت خاص است.^۱

از این رو شایسته است هر مسلمان در حد توان و شرایط، خود را مظهر «هو الخالق» سازد. این موضوع برای دانش‌آموزان رشته علوم و معارف اسلامی، به دلیل اقتضائات خاص رشته و علائق ویژه دانش‌آموزان به تخلق به اخلاق الهی، ضرورت دوچندان می‌یابد.

جدول شماره (۱). پراکندگی تقریبی مفاهیم اخلاق در کتاب‌های سه پایه دوره دوم متوسطه

کتاب‌ها	کتاب پایه دهم (درصد)	کتاب پایه یازدهم (درصد)	کتاب پایه دوازدهم (درصد)
مبادی و مباحث نظری اخلاق	۳۷	۳۳	۳۰
رابطه انسان با خدا	۳۰	۳۳	۳۷
رابطه انسان با خود	۳۰	۳۳	۳۷
رابطه انسان با سایرین	۳۰	۳۳	۳۷

جدول شماره (۲). اهداف اخلاق (۱) پایه دهم

مفهوم اساسی	تعمیم‌ها	مفاهیم جزئی
مبادی و مباحث نظری اخلاق	<ol style="list-style-type: none"> ۱. تعیین موضوع علم اخلاق و تعریف آن ۲. کمال، غایت سلوک اخلاقی است ۳. نیاز به هدایت الهی در سلوک اخلاقی ۴. ضرورت اسوه قرار دادن معصومین(ع) در اخلاق. 	<p>- معنای لغوی خلق، تعریف علم اخلاق، موضوع علم اخلاق، تغییرپذیری خلق، تفاوت خلق با خلق</p> <p>- تعریف کمال، کمال انسانی قرب الهی، معرفت الله مقدمه قرب الهی، متخلق شدن به اخلاق الله، سلسله مراتب کمالات، راه منحصر در رسیدن به کمال مطلوب از طریق اهل بیت(ع).</p>
رابطه انسان با خدا	<ol style="list-style-type: none"> ۱. محبت به خدا 	<p>- بیان محبت و عشق به خدا، محبت خدا به بندگان، طریقه تحصیل و ازدیاد محبت الهی، محبت به معصومین(ع) را طریق وصول به محبت الهی دانستن.</p>
رابطه انسان با خود	<ol style="list-style-type: none"> ۱. تفکر و تعلم ۲. تسلیم بودن در برابر حقیقت ۳. استفاده صحیح از عمر 	<p>- تفکر، اولین گام در سلوک اخلاقی، اشاره به برخی موضوعات شایسته تفکر، تفکر آفاقی و انفسی، مقدمات و لوازم تفکر (صحت، خلوت و ...)، ارزش تفکر به اعتبار متعلق آن (هوای نفس، غفلت، پرحرفی و ...)، موانع معرفت و تفکر، علم، فضیلت علم‌جویی، آفات علم و عالم؛</p> <p>- معنای لغوی و اصطلاحی تسلیم، تعصب و لجاجت نقاط مقابل تسلیم؛</p> <p>- ارزش عمر و سرمایه وجودی انسان، اولین پرسش‌های پس از مرگ، دنیا مزرعه آخرت، دوری از لهو و لعب؛</p> <p>- برنامه‌ریزی برای استفاده صحیح از عمر (مشارطه، مراقبه، محاسبه و معاتبه)</p>
رابطه انسان با سایرین	<ol style="list-style-type: none"> ۱. امانت‌داری ۲. وفای به عهد ۳. تکبر 	<p>- مفهوم امانت‌داری، خیانت در امانت؛</p> <p>- مفهوم وفای به عهد، بدقولی، پیمان شکنی، انواع تعهدات انسان، راه‌های تحصیل وفاداری؛</p> <p>- مفهوم تکبر، اقسام تکبر، علل و عوامل تکبر، نتایج و آثار تکبر، راه‌های علاج تکبر</p>

«اخلاق» علم است، موضوع، محمول، دلیل و برهان دارد و اگر کسی بخواهد متخلق شود، باید مظهر «هو الخالق» باشد

جدول شماره (۳). اهداف اخلاق (۲) پایه یازدهم

مفهوم اساسی	تعمیمها	مفاهیم جزئی
مبادی و مباحث نظری اخلاق	۱. رابطه اخلاق با عقیده، دین و خداشناسی ۲. نفس انسان، قوای نفس، مراتب نفس ۳. موانع رشد و کمال - موانع بیرونی: شیطان؛ موانع درونی: نفس	- بیان حضور و نظارت خداوند در هر لحظه، بیان صفات الهی مربوط به اخلاق، مانند غفور، رحیم، رحمان، قادر، جبار، قهار و ... - تبیین آثار اخلاقی، مانند شکر، عبادت، خضوع، محبت، تضرع و ... - بیان حقیقت نفس و دوبعدی بودن آن و مراتب سه گانه نفس (مطمئننه، لوامه و اماره)، بیان قوای سه گانه نفس (عقل، غضب و شهوت)، بیان مبادی صدور فعل انسانی بر اساس فعل و انفعالات نفس، ذکر میزان تغییرپذیری خلق انسانی - شناخت مهم ترین موانع سلوک اخلاقی: (الف) شیطان: وسوسه های علمی و عملی (ب) نفس اماره: غفلت، بازیگری و دنیاگرایی
رابطه انسان با خدا	۱. خوف، رجاء ۲. اخلاص	- بیان اصطلاحی و لغوی خوف و رجاء، تفاوت رجاء با غرور و خودفریبی، یأس از رحمت خدا بزرگ ترین گناه است، تعادل میان خوف و رجاء و راه های اهم تحصیل خوف و رجاء - بیان اصطلاحی و لغوی اخلاص و نقاط مقابل آن (نفاق و ربا)، شناخت اجمالی انواع ربا و نفاق، راه های تحصیل اخلاص
رابطه انسان با خود	۱. کرامت نفس، طهارت معنوی و طهارت ذهن ۲. تقوا	- بیان تفاوت کرامت نفس با اعتمادبه نفس و خودباوری در سایه خدا باوری؛ - بیان مفهوم کرامت، انواع کرامت؛ - تبیین ضرورت طهارت معنوی برخاسته از کرامت نفس، ذکر مصادیق طهارت معنوی در اعمال مانند وضو و غسل، و در ذهن، مانند ضبط خیال از وساوس. - بیان معنای لغوی و اصطلاحی تقوا، مراتب تقوا، ضرورت تحصیل تقوای برخاسته از کرامت نفس، راه های اصلی تقویت و تحصیل تقوا
رابطه انسان با سایرین	۱. تکریم و حفظ شخصیت دیگران، حفظ اسرار اشخاص و رازداری، تغافل، گذشت و اغماض ۲. انفاق و سخاوت، ایثار ۳. حب و بغض، تولی و تبری، توسل، زیارت ۴. روابط فرد در خانواده، صله رحم	- کرامت انسان مایه تکریم دیگران است، هتک مؤمن نیز هتک ناموس الهی است. از مصادیق حفظ شخصیت: حفظ غیب، رازداری و پرهیز از افشای سر، پرده دری و سخن چینی - تبیین لغوی و اصطلاحی غیبت، راه های علمی و عملی در مان غیبت - بیان معنای لغوی و اصطلاحی تغافل و چشم پوشی از عیوب و ذکر تفاوت میان تغافل و بی تفاوتی و بی مسئولیتی - ذکر فضیلت گذشت و اغماض و شرایط و حیطه های آن و نقطه مقابل آن، کینه جویی و انتقام. راه تحصیل توانایی بر گذشت (گذشت هنگام قدرت معنای کامل دارد). - بیان معنای لغوی و اصطلاحی سخاوت، انفاق و تعادل در انفاق و نقطه مقابل آن خساست و راه تحصیل سخاوت - بیان معنای لغوی و اصطلاحی ایثار، و مراتب و مصادیق آن؛ - بیان روابط فرد با خانواده، صله رحم و آثار آن؛ - بیان دقیق تولی و تبری در سایه حب و بغض الهی، بیان وظایف مادر برابر معصومین (ع)، توسل برائمه طاهرین (علیهم السلام) و آداب زیارت ایشان

جدول شماره (۴). اهداف اخلاق (۳) پایه دوازدهم

مفهوم اساسی	تعمیمها	مفاهیم جزئی
مبادی و مباحث نظری اخلاق	۱. رابطه متقابل جهان بینی (آینده باوری و معاداندیشی) و اخلاق ۲. حسن فعلی و حسن فاعلی در عمل اخلاقی ۳. مطلق بودن اخلاق	- تبیین تأثیر اخلاق فردی و اجتماعی در نحوه نگرش به جهان و تأثیر جهان بینی (آینده باوری و معاداندیشی) در فعل اخلاقی؛ - معیار فعل اخلاقی، حسن فعلی و حسن فاعلی، معیار فعل حسن و قبح؛ - مطلق بودن اخلاق در برابر نسبی بودن، تفاوت آداب و رسوم اجتماعی با اخلاق؛
رابطه انسان با خدا	۱. توکل و رضا ۲. ذکر و شکر	- بیان معنای لغوی و اصطلاحی توکل، تفاوت توکل با تنبلی و سهل انگاری، رضا و رابطه آن با توکل؛ - نماز؛
رابطه انسان با خود	۱. بی رغبتی به دنیا، زهد و قناعت ۲. توبه	- حقیقت زهد، فلسفه زهد، زهد و رهبانیت، عدم منافات زهد با دارایی، حقیقت قناعت، طمع و تکاثر، آفات حب دنیا، آرزوهای بلند، احساس پوچی و بی هدفی، عدم منافات قناعت با تلاش برای بهبود و رفاه زندگی فردی و اجتماعی؛ - حقیقت توبه، شرایط قبولی توبه، کمال توبه، آثار توبه، موانع توبه، ملاک قبولی توبه؛
رابطه انسان با سایرین	۱. صبر و رفق و مدارا ۲. خیر خواهی و خدمت به خلق ۳. حیا و عفت و غیرت	- حقیقت صبر، اقسام صبر (طاعت، معصیت، مصیبت) صبر رأس ایمان، راه های تحصیل صبر، حقیقت رفق و مدارا در مقابل جدال طلبی - حقیقت نصح و خیر خواهی و خدمت به خلق در مقابل حسد و مکر و فریب، تفاوت غبطه و حسد، جلوه های نرم و خشن خیر خواهی، راه های علمی و عملی علاج حسد و مکر - حقیقت حیا، حیای ممدوح و مذموم، مصادیق حیا، حیای اعضا و جوارح، حقیقت عفت، عفت فردی و اجتماعی، حقیقت غیرت، غیرت مثبت و منفی، عصبیت و تعصب.

۱. کتاب اخلاق اسلامی (۱)؛ پایه دهم متوسطه

جدول ۲

۲. کتاب اخلاق اسلامی (۲)؛ پایه یازدهم متوسطه

جدول ۳

۳. کتاب اخلاق اسلامی (۳)؛ پایه دوازدهم متوسطه

جدول ۴

رویکرد کلی حاکم بر برنامه

رویکرد حاکم بر برنامه، رویکرد «فطرت‌گرا» است. در تبیین این رویکرد لازم است بدانیم که رویکردها عموماً منتزح از دیدگاه‌ها و برگرفته از آن‌ها هستند و بر عناصر و اجزای یک برنامه پرتوافکنی می‌کنند. در دیدگاه اسلام نسبت به انسان، «فطرت» نقش محوری دارد و همه مباحث انسان‌شناسی اسلامی به گونه‌ای به این اصل بازمی‌گردند. بنابر معارف دینی، هر انسانی با فطرتی پاک به دنیا می‌آید و تنها طریقی که می‌تواند انسان را به فلاح و رستگاری برساند و استعدادها و واقعی‌اش را شکوفا سازد، طریق سازگار با فطرت و منطبق بر آن است.

اصول حاکم بر برنامه درسی اخلاق

برنامه‌ریزی درسی اخلاق در پرتو اصول زیر صورت پذیرفته است:

- تعادل میان موضوع محوری و دانش آموز محوری در آموزش؛
- رعایت خلوص دین؛
- تقویت دین‌داری در دانش آموز؛
- توجه به نیازهای فطری و مقتضیات زمانه؛
- بالا بردن قدرت تفکر و اندیشه در دانش آموز؛
- الگو قرار دادن قرآن کریم و سیره معصومین (ع) در نحوه آموزش؛
- امکان توسعه و تکمیل و تجدیدنظر در برنامه.

تدریس و ارزشیابی برنامه

در آموزش کتاب اخلاق، سه هدف دنبال می‌شود و سعی بر آن بوده است که دانش‌آموزان به این سه هدف دست‌یابند:

۱. شناخت عقلانی از مبانی، معارف و وظایف دینی؛
  ۲. ایمان به آن مبانی، معارف و وظایف؛
  ۳. عمل به وظایف و مسئولیت‌ها.
- برای نیل به اهداف فوق از دو نوع «ارزشیابی مستمر» یا تدریجی و تکوینی، «ارزشیابی پایانی» استفاده می‌شود.

توصیه به دبیران محترم

در کتاب اخلاق اسلامی، هر درس عهده‌دار تبیین قسمت خاصی از اهداف و مفاهیم تعیین‌شده در راهنمای برنامه و شامل اجزای زیر است:

۱. **ورودیه:** وظیفه ورودیه، ایجاد سؤال درباره موضوع درس و آماده ساختن ذهن دانش‌آموز است. نکاتی که ما در خصوص ورودیه به همکارانمان توصیه می‌کنیم عبارت‌اند از:
  - ورودیه مقدمه و زمینه‌ساز ورود به درس است. لذا به زمان قابل توجهی نیاز دارد و انتظار می‌رود، وقت مناسبی به آن

اختصاص یابد. البته ورودیه‌ها با هم متفاوت‌اند و بعضی به زمان بیشتری نیاز دارند. اگر ورودیه به خوبی اجرا شود، زمینه مناسبی برای دستیابی به اهداف به وجود می‌آید.

- از ورودیه‌ها در آزمون‌های پایانی و آزمون‌های کتبی استفاده می‌شود. به عبارت دیگر، متن ورودیه از بخش‌های آموزش رسمی درس است و متن حاشیه‌ای نیست.
- حتماً از دانش‌آموز در اجرای ورودیه کمک گرفته شود.

۲. **محتوای آموزشی:** محتوای آموزشی شامل آیات، احادیث، توضیح آیات و روایات و ترجمه آن‌ها، و توضیح مفاهیم و اهداف درس است. در این بخش، شایسته است به نکات زیر توجه شود:

- انتظار می‌رود مسئولیت اجرای این بخش را همکاران به‌عهده بگیرند؛ چون این بخش برای دانش‌آموز، جدید است و نمی‌تواند به ما کمک کند.
- این بخش برای تمام آزمون‌ها منبع سؤال است و هیچ استثنایی ندارد.

۳. **فعالیت‌ها:** فعالیت‌ها، بخشی از محتوای آموزشی هستند که باعث مشارکت هر چه بیشتر دانش‌آموز در فرایند تدریس می‌شوند و بر کیفیت یادگیری وی تأثیر فراوانی می‌گذارند. ملاحظاتی که در مورد فعالیت‌های کلاسی وجود دارند، شامل این موارد می‌شوند:

- بهتر است این فعالیت‌ها به‌صورت گروهی انجام شوند. بدین‌گونه که گروه‌های چهار یا پنج نفره (بنابر تعداد دانش‌آموزان) تشکیل شوند و هر گروه درباره موضوع هم‌فکری کند و نتیجه، توسط نماینده گروه بیان شود.
- اجرای فعالیت‌های کلاسی وظیفه دانش‌آموز است و دبیر نقش هدایتگر دارد. هر چه حضور و نقش دانش‌آموزان در فرایند تدریس بیشتر شود و زمان تدریس و صحبت‌های دبیر کاهش یابد، آن کلاس موفق‌تر است. آنچه در خاطر دانش‌آموزان باقی می‌ماند، همین فعالیت‌هایی است که آن‌ها خودشان انجام داده‌اند.

• فعالیت‌های کلاسی در تمام آزمون‌های مستمر، منبع سؤال‌اند؛ به‌جز پرسش‌های باز یا واگرا. (پرسش‌های باز پرسش‌هایی هستند که بیش از یک پاسخ صحیح دارند و هر چه دانش‌آموز بگوید، از نگاه ما درست است). چنین پرسش‌هایی نمی‌توانند جزو سؤالات امتحان پایانی باشند. سؤال‌های واگرا، سؤالاتی هستند که هر دانش‌آموز براساس فکر و اندیشه و تجربه‌های شخصی خود به آن‌ها پاسخ می‌دهد و به همین دلیل جواب‌های متنوعی ارائه می‌شوند.

• فعالیت‌های کلاسی لزوماً باید در کلاس انجام شوند، زیرا فعالیت‌ها در همه درس‌ها مقدمه‌ای برای بخش‌های بعدی محسوب می‌شوند. اگر دانش‌آموز این قسمت از درس را متوجه نشود، در بخش‌های دیگر دچار مشکل می‌شود؛ چون یک حلقه از زنجیر آموزش ما دچار آسیب شده است.

پی‌نوشت

(بر گرفته از درس اخلاق هفتگی آیت‌الله جوادی‌آملی در بنیاد بین‌المللی علوم وحیانی اسراء، ۹۵/۱/۱۸).

پرسش‌های

باز

پرسش‌هایی

هستند

که بیش از

یک پاسخ

صحیح دارند

و هر چه

دانش‌آموز

بگوید، از

نگاه ما

درست

است. چنین

پرسش‌هایی

نمی‌توانند

جزو سؤالات

امتحان

پایانی باشند